

Wetenschappelijk grensverkeer tussen discipline-vorming en ont-disciplinering

P.G.J. Post

Vooraf

Op vrijdag 27 april j.l. werd in Utrecht ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Stichting voor Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk Onderzoek in Nederland als NWO-stichting een symposium gehouden onder de titel "Uitdagingen aan de theologie". Centraal stond daar de toenemende fragmentarisering en instrumentalisering van het wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de theologie en godsdienstwetenschappen. Aan de oorsprong van dit thema staat de indruk, dat bij het theologisch en godsdienstwetenschappelijk onderzoek steeds meer het accent komt te liggen op het beproeven, bijstellen en verbeteren van onderzoeksinstrumenten als zodanig, en dan bovendien vaak per afzonderlijke deeldiscipline. Het is – zo stelde het STEGON-bestuur in de uitnodiging voor dit symposium – niet uitgesloten, dat mede hierdoor het eigen theologisch en godsdienstwetenschappelijk discours steeds minder hoorbaar wordt. De vraag is, wat de gevolgen hiervan zijn of kunnen zijn voor het profiel van de godgeleerdheid. Als uitgangspunt formuleerde het bestuur de volgende uitdagende hypothese en daaruit afgeleide vragen: *"Door de geleidelijke reductie van het theologisch en godsdienstwetenschappelijke zoekontwerp tot een geschiedkundige, hermeneutische, analytische, semiotische, structuralistische of empirische onderneming en de eenzijdige gerichtheid op te onderzoeken teksten en data krijgt het wetenschappelijk onderzoek steeds meer het karakter van dat in methodologisch aanverwante disciplines, waarbij religieuze fenomenen en processen voornamelijk in formele of kwantitatieve termen worden beschreven en theologische, c.q. godsdienstwetenschappelijk inhouden slechts in de marge of zelfs niet ter sprake worden gebracht. De vraag is wat dit betekent voor het theologisch en godsdienstwetenschappelijk gehalte van het onderzoek, zoals dat binnen de faculteiten wordt beoefend. Heeft de taakverdeling over de diverse subdisciplines tot fragmentarisering van de theologie en de godsdienstwetenschap geleid? Of schiept deze taakverdeling via interdisciplinair onderzoek juist nieuwe kansen? Kortom: hoe theologisch en godsdienstwetenschappelijk is het onderzoek waarvoor STEGON zich inzet?"*

In een zestal referaten werd vanuit verschillende perspectieven en deeldisciplines op deze problematiek ingegaan. In een aparte STEGON-publicatie is inmiddels van het symposium verslag gedaan.¹ In onderstaande bijdrage treffen de lezers van het

¹ Verslag STEGON-symposium 'Uitdagingen aan de theologie', 27 april 1990, Den Haag 1990. Mijn referaat is afgedrukt op de pp. 33-43.

Jaarboek voor Liturgie-onderzoek een enigszins aangepaste versie aan van het referaat dat ik bij genoemde gelegenheid hield. Met name de situatie van de geschiedwetenschap en van de liturgiewetenschap vormde hierbij het referentiepunt.

Het lezingkarakter is bij deze weergave grotendeels gehandhaafd. Ter nadere toelichting volsta ik tenslotte slechts met een kort overzicht van gebruikte afkortingen:

STEGON: Stichting theologisch en godsdienstwetenschappelijk onderzoek in Nederland

NWO: Nederlandse organisatie voor wetenschappelijk onderzoek (was voorheen:

ZWO: Nederlandse organisatie voor zuiver wetenschappelijk onderzoek)

SHO: Stichting voor historisch onderzoek

KNAW: Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen

SLDN: Samenwerkingsverband van liturgiedocenten in Nederland

RAWB: Raad van advies voor het wetenschapsbeleid

AIO: Assistent in opleiding

OIO: Onderzoeker in opleiding.

I. Ter inleiding: signalen en opzet

Signalen

Op de grotere internationale congressen van liturgiewetenschappers is hij er bijna altijd, dominant aanwezig, ongenaakbaar, vaak houdt hij als laatste een referaat, prachtig voorgedragen, doorsneden met humor, het gezelschap steeds een spiegel voorhoudend.

Toen vorig jaar de liturgisten in York bij elkaar waren sprak Aidan Kavanagh, de liturgist van Yale, weer eens als laatste, en wat mij betreft: ook als beste. Een betoog waarin hij (o.a.) de liturgiewetenschap (en de kerken) voorhield dat zij te zeer vasthielden aan ingesleten onderzoeksmodellen, aan een traditioneel vocabulaire en agenda.²

Impliciet pleideerde hij o.a. een nieuwe en open vakbeoefening, een nieuwe aanpak die recht doet aan de ontwikkelingen in verleden en heden. Hij werkte daarbij o.a. twee voorbeelden uit daarbij steeds verwijzend naar auteurs uit niet-liturgiewetenschappelijke en niet-theologische hoek. Hij wees erop hoe velen zich inmiddels in navolging van andere wetenschappen storten op het terrein van de volksvroomheid, maar er daarbij geheel aan voorbijgaan dat in onze eerste wereld 'Volksfrömmigkeit' eigenlijk gevormd wordt door burgerlijke middle-class-religiositeit. En vervolgens wees hij op de belangrijke culturele/religieuze stroom van evangelisme,

² Vgl. 12e internationale congres van de Societas Liturgica, York 14-19 augustus 1989 (vgl. verslag: P. Post, in: *Volkkundig Bulletin* 16,1 (1989) 116). De lezing is inmiddels twee keer gepubliceerd, vgl. A. Kavanagh, Liturgical Inculturation: Looking to the Future, in: *Studia liturgica* 20,1 (1990) 95-106; *id.*, L'inculturation de la liturgie: un regard prospectif, in: *La Maison-Dieu* 179 (1989) 67-82.

fundamentalisme, fervente orthodoxie of ook vooral charismatische stromingen. Dankzij de aandacht voor de gnostiek en 4e eeuwse monastiek, en vooral ook door het werk van Peter Brown weten we althans voor de laat-antieke periode welk een enorme factor deze tendenzen in het rijk van Justinianus en Theodosius waren en hoe bepalend dit alles geweest moet zijn voor de vorming van het moderne Europa.

Maar, zo houdt Kavanagh ons voor, waar is dat thema voor het heden te vinden op de onderzoeksagenda van de theologische faculteiten? Bijna nergens, terwijl het wel met regelmaat terugkeert in onderzoeksprogramma's van antropologen, historici, en sociale wetenschappers van allerlei snit. Een citaat uit zijn prikkelende lezing wil ik U niet onthouden, namelijk de passage waar hij via Paul Johnson roept om een Peter Brown die zich op onze tijd richt: "*While theologians at the Universities of Tübingen and Utrecht were diminishing the total of Christian belief, strange charismatics in the slums of Mexico City and Sao Paulo, of Recife and Rio, of Cape Town, Johannesburg, Lagos and Nairobi, were adding to it. The first group spoke for thousands; the second for scores of millions*".

Deze signalen zouden met vele andere kunnen worden aangevuld. Op hetzelfde congres werd ook het misschien wat vreemde maar wel buitengewoon interessante voorbeeld van rituelen na rampen aangehaald. Na rampen zoals het Heiseldrama, de ramp met de veerboot in Zeebrugge, de ramp in het voetbalstadion van Hillsborough, het neerstorten van het vliegtuig in Paramaribo, de moord op Olof Palme, na al die gebeurtenissen waren er spontane en georganiseerde herdenkingsrituelen waarin op een uiterste boeiende wijze voorgeschreven rituele orde en geleefde praktijk samenkwamen. Denk hier aan de unieke orden van dienst in de kerken van Sheffield en Liverpool waar de klassieke hymnen van de Church of England werden gecombineerd met het repertoire van voetbalfans (de hymne *You'll never walk alone* voorop). Deze rituelen zijn inmiddels onderwerp van studie geworden, alleen schitteren ook hier bij mijn weten de theologen en godsdienstwetenschappers, de liturgiewetenschappers voorop, Donald Gray uitgezonderd, door afwezigheid.³

Ik interpreteer deze signalen als een roep om vakvernieuwing en vooral als een pleidooi voor wetenschappelijk grensverkeer. En het is met name het aspect van grensverkeer dat ik vandaag in mijn bijdrage hier centraal wil stellen. Het is — dat geef ik op voorhand toe — slechts één aspect temidden van vele andere, bovendien komend uit een zeer bepaalde historisch getinte hoek.

Het proces dat het STEGON-bestuur ons in een hyperbolisch geformuleerde alinea als uitgangspunt voor dit symposium voorlegde, met een toch niet al te zeer verholde ondertoon van zorgwekkend, bedreigend e.d., wordt door mij sterk gerelativeerd; ik

³ Vgl. o.a. M. Scharfe, Totengedenken. Zur Historizität von Brauchtraditionen. Das Beispiel Olof Palme 1986, in: *Ethnologia Scandinavica* 19 (1989) 142-153; de 'presidential address' Bridging the Gap, gehouden op het 12e internationale congres van de Societas Liturgica 14-19 augustus 1989 te York door D. Gray (zie: D. Gray, Bridging the gap: Presidential Address, in: *Studia liturgica* 20,1 (1990) 1-7; id., Jeter un pont, in: *La Maison-Dieu* 179 (1989) 7-14).

zou er graag geluiden zoals die van Kavanagh naast willen plaatsen, ik zou de ontwikkelingen primair willen zien als een fase op de schaal van disciplinevorming, wetenschappelijk grensverkeer en ont-disciplinerings (de terminologie ontleen ik aan Ankersmit, die weer sterk leunt op de wetenschapssocioloog Thomas Kuhn⁴). De toonzetting lijkt nu te zeer de suggestie in zich te dragen van een wegglijden in de richting van ont-disciplinerings. Aspecten daarvan zouden dan zijn: 'instrumentalisering' en de brandende vraag naar 'het eigene of specifieke' van de beoefening van theologie en godsdienstwetenschap.

Een van de kernvragen is nu de precieze plaatsing van ontwikkelingen in onze stichting op de genoemde schaal, en de waardering / evaluatie ervan. Voor een dergelijke analyse en evaluatie wil ik vandaag enkele losse bouwstenen aanreiken.

Opzet

Dit (vermeende) ont-disciplineringsproces wil ik vanmiddag aan de orde stellen via een tweetal bijeenkomsten, één wat verder af (in tijd en vak): van historici, één wat dichterbij (in tijd en vak): van liturgiewetenschappers. Via een korte bespreking van deze twee bijeenkomsten wil ik vervolgens een tweetal lijnen als richtsnoer nemen: enerzijds het inhoudelijke aspect, of als U wilt de wetenschapsstatutaire zijde, en anderzijds het aspect van institutionele inkadering.

Aldus hoop ik — zo ver dat mogelijk is in het bestek van een half uur — impliciet ook recht te doen aan het kluwen van wetenschapstheoretische elementen die we overhoop halen als we gaan spreken over 'instrumentalisering' van het theologisch en godsdienstwetenschappelijk bedrijf en vragen naar de eigen 'lading' van ons werk. (Ik mag hier slechts verwijzen naar een vorig STEGON-symposium waarop destijds (d.d. 29.04.1988) L. Laeyendecker een uiteenzetting gaf over de dragende themata van elk wetenschapstheoretisch vertoog: vgl. object, vragen die je er aanstelt, methode en bronnen, belangen die er in het spel zijn, institutioneel kader waarin het onderzoek verricht wordt en heuristiek, al dan niet geëxpliciteerde pre-ambulen.).

II. Een historisch symposium

Twee jaar geleden vond er in Amsterdam een symposium plaats dat zich in menig opzicht laat vergelijken met onze samenkomst in dit Stichtse beton.⁵ Aanleiding én opzet laten zich vergelijken.

Aanleiding: gevoelens van onbehagen over de chaos en vergruizing, specialisering en fragmentatie in de geschiedwetenschap brachten drie jonge pas gepromoveerde historici (Davids, Lucassen en Luiten van Zanden) ertoe een dag rond de alom

⁴ F. Ankersmit, De ont-disciplinerings van de geschiedbeoefening, in: *Spiegel Historiae* 25,3 (1990) 137-141 (met litt.); zie ook diens: *Denken over geschiedenis*, Groningen 1984.

⁵ K. Davids / J. Lucassen / J. Luiten van Zanden, *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon*, IISG Amsterdam 1988.

gesignaleerde bezorgdheid te beleggen.

Opzet: naast de uitdagend bedoelde presentatie van de jonge wetenschappers waren enkele oudere, gevestigde en gerenommeerde hoogleraren gevraagd te reageren. Dat deden ze met graagte. Ik was er zelf twee jaar geleden niet bij, maar de berichten stemmen overeen: men had zich niet verveeld, de drie jongelingen werden vrij genadeloos op hun plaats gezet door hun oudere vakbroeders.

De overeenkomst met onze bijeenkomst moge duidelijk zijn, zowel in aanleiding als in opzet zie ik parallellen.

Maar ik zie ook verschillen; daarover kom ik straks nog te spreken, maar een tweetal verschillen wil ik nu al noemen: hier wordt vandaag (gelukkig) in eerste instantie de vraag gesteld naar de aard van het gesignaleerde proces, de diagnose staat centraal en niet de kuur. Die oplossing stelden namelijk de organisatoren twee jaar geleden centraal, en wel in de vorm van een programma tot samenwerking voor de uiteengedreven en uiteendrijvende subdisciplines, en het was met name die voorgestelde oplossing die door de Nederlandse vakbroeders van tafel werd geveegd. Misschien had men beter nog nadrukkelijker een diagnose kunnen stellen en had men zich op basis daarvan (is de situatie wel zo ernstig?) de vraag kunnen stellen of een oplossing eigenlijk wel gewenst is.

Opvallend was bovendien dat niet of nauwelijks werd ingegaan op de institutionele kant van de ont-disciplineren en vergruizing. Ik doel dan op de talrijke historische gremia, tijdschriftpodia, faculteiten, leerstoelen, geldstromen, instituten, aio / oio-netwerken, prioriteitsprogramma's, op handen zijnde herstructureren van eerste en tweede geldstroom, claims voor stimulering alpha-onderzoek (middelen!) die op tafel liggen bij even zovele gremia en organisaties zoals NWO-gebiedsbesturen, de KNAW, etc. etc. Werd dit aspect van institutionele kaders impliciet verondersteld, of zag men dat als een afgeleide dat in tweede instantie aan de orde zou moeten komen?

Ik spreek U over dit symposium om aldus allereerst een geluid van **relativering** te kunnen laten horen. Met name ontwikkelingen in de geschiedwetenschap kunnen voor theologen en godsdienstwetenschappers van belang zijn. Maar ook elders signaleert men beweging, toenemend grensverkeer tussen vaktradities, vervagende grenzen tussen vakken, steeds meer mensen die 'in de berm gaan lopen', die afdwalen van de historisch gebaande wegen van een wetenschappelijk curriculum. Kortom: een levendig proces met tal van gezichten en uitkomsten waarbij -hoe men het ook wendt of keert- **wetenschappelijk grensverkeer** het sleutelwoord lijkt.

Gevolgen kunnen zijn: discipline-vorming (nieuwe takken van wetenschappen vestigen zich, soms gelieerd aan object en thematisering (vrije tijdskunde), soms gelieerd aan methodieken (semiotiek), soms ook een combinatie van object en een specifieke heuristiek (vrouwenstudies), of het gevolg is dat bestaande disciplines hun naam en positie behouden, maar zich zó vernieuwen dat ze een heel nieuw gezicht krijgen, maar gevolg kan ook zijn een proces van radicale ont-disciplineren (een vak wordt opgeheven, elders ondergebracht, vergruisd en opgedeeld). In menig opzicht vervagen aldus de precieze afbakeningen tussen ont-disciplineren en discipline-

vorming.

Zien we vervolgens wat nader toe met de geschiedwetenschap als voorbeeld. U kent daar ongetwijfeld de situatie: verregaande specialisatie, introductie van nieuwe/andere thema's, methoden en bronnen dreven en drijven historici steeds meer en vaker naar belendende disciplines zoals archeologie, kunstwetenschappen, sociologie, politicologie, antropologie, economie; en door grote verschillen in gehanteerde methoden werd het gemeenschappelijke en 'eigene' van het historisch ambacht steeds meer ter discussie gesteld; de marsrichting werd in toenemende mate door buitenstaanders voorgeschreven.

De aandacht verlegde zich van politieke en institutionele geschiedenis naar allerlei andere facetten van de maatschappij. Dit proces begon met aandacht voor economische en productieverhoudingen, maar ook kreeg men steeds meer aandacht voor aspecten van het dagelijks leven: feesten, woningbouw, kleding, seksualiteit, wonen, eten, e.d.

Het proces is overigens veel complexer dan dit in het oog springende punt van meer en andere onderwerpen. Veranderingen in gebruikte bronnen, gestelde vragen, gehanteerde methoden hangen ten nauwste met elkaar samen. Historici trachten aldus in toenemende mate recht te doen aan de veelheid van factoren die het menselijk handelen beïnvloedt, waarbij nu ook naast de economische, politieke en sociale factoren de mentale factor in het vizier kwam. Al snel bleek evenwel dat dit geheel andere en nieuwe eisen stelde aan het historisch bedrijf: de bronnen moet men verantwoord laten spreken via nieuwe methoden die men 'niet zelf in huis heeft', en ook bleek hoe elders al veel langer met bepaalde vragen, bronnen, methoden en thematiseringen werd gewerkt. Gevolg is grensverkeer, 'uit-huizig' worden, soms zelf op kamers gaan wonen met weer als gevolg dat men zich in het ouderlijk huis steeds minder 'thuis' voelt.

Bovendien verdwijnt de vanzelfsprekende zogenoemde 'historische synthese' achter de horizon van projecten die zich juist niet willen laten inpassen in de geijkte historiografische kaders. Samengevat: men werkt **multidisciplinair**. Dit lijkt een open deur, dit lijkt een zelfs een uiterst voorzichtige positiekeuze in het debat over multi-, inter- dan wel intradisciplinariteit. Die open deur wil ik dan nog wel eens door, en dat debat wil ik vermijden door hier dan tevens een concrete omschrijving van multidisciplinariteit te bieden waarin hopelijk duidelijk wordt dat ik onder multidisciplinariteit ook elementen van in omloop zijnde omschrijvingen van intra- en interdisciplinariteit over wil nemen. Ik ontleen de omschrijving voor een deel aan een stelling bij een liturgiewetenschappelijke dissertatie buiten de theologische faculteit verdedigd: **de multidisciplinaire werkwijze kenmerkt zich door een streven om de methode(n) van andere vaktraditie(s) te leren kennen en zich eigen te maken, om de resultaten zelfstandig te kunnen verwerken en deze te integreren in een nieuw geheel.**⁶

⁶ Vgl. S. de Blaauw, *Cultus et decor. Liturgie en architectuur in laatantieken en middeleeuws Rome*, Delft 1987 (= diss. Leiden), stelling 8.

Een treffende illustratie van dit alles kan worden ontleend aan de geschiedenis van kerk en godsdienst. Jan Art uit Gent bood in een essay onlangs een treffend beeld van de situatie.⁷ Bij (kerk)historici (kun je daar eigenlijk nog wel van spreken in een tijdvak waar 'histoire de l'église' 'histoire religieuse' is geworden?) ligt de vroeger vanzelfsprekende definitie of omschrijving van religie (in dit geval christelijke religie) en het daarop geënte klassieke onderzoeksschema aan diggelen, en — zo voegt Art er fijntjes aan toe — de huidige generatie (kerk)historici is niet van plan die te gaan plakken. Men wil bijvoorbeeld geen nieuwe afgrenzing aanbieden van religie en magie, maar juist de interactie tussen geleefde praktijk en voorgeschreven orde als uitgangspunt nemen, en ook allerlei stiltezones in de geschiedenis van kerk en godsdienst in het onderzoek betrekken. Er is duidelijk sprake van nieuwe vragen én nieuwe bronnen.

Ik werk dit proces hier verder niet uit. Ik ga er van uit dat U weet hebt van deze tendenzen in de geschiedwetenschap, al was het alleen maar omdat bepaalde krachtlijnen met betrekking tot algemeen grensverkeer rond het historische ambacht (die met sociale wetenschappen, antropologie, voorop) via een reeks van bekende namen, bestsellers en onder intellectuelen geliefde verjaars- dan wel afscheidskado's bekend geacht mogen worden. Te denken valt hier dan aan namen als: Peter Burke, Robert Muchembled, Keith Thomas, Carlo Ginzburg, Peter Brown, en te onzent Willem Frijhoff.

Nu zetten we de stap naar de **evaluatie en taxatie** van dat proces. Leidt dit proces van wetenschappelijk grensverkeer en multidisciplinair werken onherroepelijk tot een radicale ont-disciplinerings (d.w.z. niet alleen relativeren en vervagen van disciplinegrenzen, maar daarna ook het ontbinden van de discipline zelf)? We zien dan dat het proces dat hier met name op het nivo van de inhoudelijke parameter werd geschetst is, nogal verschillend wordt getaxeerd. Velen vinden in het spoor van Romein de gesignaleerde vergruizing dramatisch; de multidisciplinaire werkwijze drijft het historisch bedrijf uiteen en de eigenheid van het historisch ambacht staat op het spel. Anderen geven de ontwikkelingen meer in neutrale, of zelfs positieve termen weer; men ziet de ontwikkeling als een logisch gevolg van het noodzakelijke grensverkeer, en vraagt zich af of de ontwikkelingen wel te betreuren zijn; men is blij dat ingesloten werkdefinities en onderzoeksschema's aan diggelen liggen, wil de scherven geluk laten brengen en met nieuwe definities en omschrijvingen voorlopig wachten om het grensverkeer te laten opbloeien. De vroegere samenhang van het vak is aan het verdwijnen en velen zien die ont-disciplinerings als een bevrijding. Positief zou men zelfs kunnen zeggen dat het proces eerder discipline-vorming raakt dan ont-disciplinerings: grensverkeer verandert het gezicht van de geschiedwetenschap.

Vervolgens is er ook de **institutionele** zijde van dit proces. Voor de eigenlijke taak van de geschiedwetenschap, het verstaan van het verleden, dienen zich door nieuwe vragen, nieuwe bronnen, nieuwe methodieken en instrumenten, ook nieuwe

⁷ J. Art, *Nieuwe bronnen of andere vragen? Enkele beschouwingen bij het universitair onderzoek naar de belgische contemporaine religieuze geschiedenis*, in: M. Cloet / F. Daelemans (eds.), *Godsdienst, mentaliteit en dagelijks leven*, Brussel 1988, pp. 169-180.

institutionaliseringen, nieuwe hard- en software, nieuwe collega's, nieuwe leerstoelen, nieuwe vakgroepen, zelfs nieuwe faculteiten of onderzoeksinstituten, nieuwe werkplekken, nieuwe congressen, nieuwe samenwerkingsverbanden, nieuwe bibliotheken, nieuwe tijdschriften, en soms nieuwe geldstromen aan. Uiteraard hangen beide, wetenschapsinhoudelijke en institutionele aspecten, nauw samen.

Het feit dat kerkhistorici in de SHO georganiseerd zijn en niet onder de koepel van de STEGON, is zo'n gegeven waar inhoudelijke aspecten en aspecten rond institutionele inkadering samenkomen. Maar van steeds meer kanten wordt er op gewezen dat de institutionele inkadering de belangrijkste van de twee is, dat zien we ook bij de kerkhistorici: er is geen sprake van een principiële keuze voor de SHO, maar de SHO als institutioneel ZWO-kader voor historici was er gewoon eerder dan de STEGON.

Samenvattend verbindt ik aan dit kijkje naar onze collegae van de geschiedwetenschap vijf stellingen.

1. Het door het STEGON-bestuur aangereikte onderwerp van vandaag raakt de schaal van disciplinevorming tot ont-disciplinerings. De grote stimulus is hierbij het wetenschappelijk grensverkeer. De gepresenteerde omschrijving lijkt deze schaal te zien als een glijdende en suggereert op zijn minst impliciet een ont-disciplineringsproces.
2. Nader toezien is hier noodzakelijk. Het blijkt een uiterst complex proces te zijn dat op tal van wijzen omschreven en aangeduid kan worden: een proces van vergruizing en specialisering, een proces van fragmentatie en verloren gaan van voorheen vanzelfsprekende eigenheid en samenhang, een proces van grensverkeer met tal van andere belovende vakgebieden, een proces dat niet alleen verbonden kan en mag worden met gebruik van bronnen, instrumenten en methoden, maar onderdeel is van een veel breder en complex wetenschappelijk proces waarin nieuwe vragen zich opdringen, een proces bovendien dat in tal van wetenschappen kan worden gesignaleerd. In eerste instantie is er sprake van toenemend wetenschappelijk grensverkeer, en uit de recente ontwikkelingen in Europa weten we dan hoe daarmee automatisch grenzen vervagen kunnen of principieel aan de orde gesteld kunnen gaan worden.
3. Reacties zijn steeds tweërlei: positief plukt men de vruchten van dit grensverkeer, beoefent men het vak multidisciplinair, negatief ziet men de bedreiging van opheffing en vervaging van de discipline en wil terug naar het punt de disciplinevorming door de oude afbakeningen en grenzen te omarmen. Kenmerkend is hier bijvoorbeeld te zien hoe en wanneer in de geschiedwetenschap *ancilla* opduikt: was men vroeger als geschiedwetenschap de dienstmaagd van theologie of van ideologische systemen en had men zich eindelijk gëmancipeerd als zelfstandige discipline, nu dreigt men *ancilla* te worden van de sociale wetenschappen!

4. Bedoeld proces laat zich met name karakteriseren als een ontwikkeling van een monodisciplinaire wetenschapsbeoefening naar een multidisciplinaire vakbeoefening. De multidisciplinaire werkwijze kenmerkt zich door een streven om de methode(n) van andere vaktraditie(s) te leren kennen en zich eigen te maken, om de resultaten zelfstandig te kunnen verwerken en deze te integreren in een nieuw geheel.

5. Naast allerlei wetenschapstheoretische elementen raakt het proces van disciplinevorming en ont-disciplineren, dat we dienen te plaatsen tegen de achtergrond van grensverkeer, ten diepste de institutionele inkadering ervan. Verbanden waarin mensen werken, onderzoek en onderwijs verrichten, verbanden ook waarin men zich presenteert aan de samenleving: zij zijn van niet te miskennen importantie.

III. Een werkgemeenschapsvergadering

Dit spoor van institutionele inkadering wil ik nu verder vervolgen. Ik wil U daartoe meenemen naar een tweede bijeenkomst. De een na laatste bijeenkomst van de werkgemeenschap liturgiewetenschap in Utrecht (18.12.89) was levendig te noemen; niettemin verliet de kleine groep deelnemers van de werkgemeenschap het pand Biltstraat 121, de traditionele vergaderplaats (over institutionele inkadering gesproken!), met zorg over de toekomst. Van hogerhand werd wederom, en nu wel zeer nadrukkelijk, het voortbestaan van een zelfstandig gremium voor liturgiewetenschap binnen STEGON en/of binnen te vormen netwerken e.d. aan de orde gesteld. Hier komt grensverkeer en daarmee verbonden disciplinevorming dan wel ont-disciplineren zeer praktisch en organisatorisch aan de orde.

Op voorhand zou ik nu reeds willen zeggen dat wat deze werkgemeenschap gaat overkomen wel eens model zou kunnen staan voor de gehele STEGON. Hopelijk is hierdoor uw interesse gewekt voor deze kleine werkgemeenschap.

De bijeenkomst eind vorig jaar kende twee hoofdlijnen: enerzijds putte men zich uit om argumenten te vinden voor een noodzakelijk geachte zelfstandige rol van de werkgemeenschap of een soortgelijk gremium, anderzijds werden allerlei verkenningen uitgevoerd over de vraag waarheen men zich zou moeten richten bij opheffing. Die verkenningen waren buitengewoon interessant: vele werkgemeenschappen van STEGON (theologiegeschiedenis, praktische theologie, godsdienstwetenschap), plus de werkgemeenschap kerkgeschiedenis van SHO, kwamen hierbij in het vizier. Vergruizing, fragmentatie van het vak, niet zo zeer veroorzaakt door inhoudelijke ontwikkelingen (de ontwikkelingen in de Nederlandse liturgiewetenschap zou ik willen typeren als een goed voorbeeld van het relativeren van traditionele grenzen van het vak door een gestructureerd grensverkeer), maar door organisatorische / institutionele druk van buitenaf (misschien wel weer gebaseerd op een verkeerde inhoudelijke taxatie van de ontwikkelingen).

Geheel in het spoor van de bovengeschetste ontwikkelingen in de geschiedwetenschap werd er in de Nederlandse liturgiewetenschap een multidisciplinaire

werkwijze geïntroduceerd die vanaf het begin verbonden werd met institutionele kaders. Er werden verre gaande afspraken gemaakt over de verkaveling van het terrein in lopend en te plannen onderzoek, en zo kon het gebeuren dat men op tal van plaatsen en wijzen voor het vak liturgiewetenschap opkwam (tegen opheffing van leerstoelen, een nieuw wetenschappelijk tijdschrift als podium voor deze brede en vernieuwde vakbeoefening, eigen werkgemeenschap, eigen overlegstructuren, zoals bv. de SLDN).⁸

Deze verkaveling en ordening van het grensverkeer omvat zowel thematiseringen (onderzoeksubjecten) als benaderingen (methoden). Grofweg kan men spreken van de navolgende indeling:

- de historische benadering / liturgiegeschiedenis;
- de pastoraaltheologische dimensie;
- in aansluiting daarop het verdisconteren van de empirische vakbeoefening en samenwerking met sociale wetenschappen;
- de benadering vanuit de *artes* (beeld, ruimte, muziek);
- de semiotiek;
- de (systematische) theologie en spiritualiteit van de liturgie.

Vrij algemeen ervaart men vanuit de werkgemeenschap zelf de ontwikkelingen positief. De multidisciplinaire werkwijze werkt vernieuwend, stimulerend, en wordt door de betrokken onderzoekers geenszins beschouwd als een fundamentele aantasting van wat men het 'wetenschapsstatuut' of het 'eigene' van de liturgiewetenschap zou kunnen noemen. Integendeel: men zou juist kunnen spreken van een vernieuwde disciplinevorming, het vak wordt verrijkt en verbreed en men komt tegemoet aan de gevraagde agendavernieuwing. Tot op het niveau van geldstromen en werkverdeling is men in staat de vakvernieuwing in te bouwen in bestaande of nieuwe institutionele kaders. Al eerder was trouwens in de vaktraditie al gebleken hoe vruchtbaar grensverkeer kon zijn (vgl. contacten met antropologie en symbool- en ritens studies). Juist die inkadering van het grensverkeer handhaaft coherentie en samenspraak, en behoedt tot op heden de liturgiewetenschap voor decontextualisering.

Toch lijkt deze 'voortvarendheid' zich niettemin tegen de liturgiewetenschap te gaan keren. Enerzijds ziet men (het institutionele niveau!) van buitenaf door de genoemde verkaveling mogelijkheden tot bestuurlijke hervormingen / bezuinigingen (daarmee er aan voorbijgaande dat het geen discipline-verkaveling -opdeling is, maar

⁸ Op enkele plaatsen werd hiervan een schets gegeven: G. Rouwhorst, *Onderzoeksactiviteiten en -plannen op het terrein van de liturgiewetenschap in Nederland*, in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 1 (1985) 173-185; id., *Recente ontwikkelingen op het terrein van de liturgiewetenschap en hun mogelijke betekenis voor de liturgische praktijk*, in: *Tijdschrift voor liturgie* 72 (1988) 382-394; G. Lukken, *Het Genootschap voor liturgiestudie in een nieuw spanningsveld*, in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 4 (1988) 91-106. In algemene zin kan worden verwezen naar de laatste 5 jaargangen van het *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*. Samenvattend: P. Post, "Het suizen van een zachte koelte". Het weer en christelijke rituelen: terreinverkenning en pleidooi voor wetenschappelijk grensverkeer gethematiseerd via palmzondagriten, in: *Volkskundig Bulletin* 15,2 (1989) 177- 200.

een pragmatische multidisciplinaire werkverdeling binnen een gemeenschappelijk discipline kader), anderzijds zijn er (inhoudelijk) mensen (ook vakgenoten) die vasthouden aan de oude betrekkelijk enge vakomschrijving, zoals bijvoorbeeld blijkt uit enkele besprekingen van het *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* (teneur: "is dat nu allemaal nog wel liturgiewetenschap?").⁹

IV. Enige slotnotities

Uitgangspunt waren een tweetal bijeenkomsten. Tot slot wil ik beide bijeenkomsten met elkaar confronteren, en dan met name vanuit de liturgiewetenschap wijzen op een aantal bijzonderheden, die mijns inziens in belangrijke mate gelding hebben voor de gehele theologie en godsdienstwetenschap. Ik volsta steeds met slechts een korte aanduiding, waaruit ook duidelijk mijn eigen standpunt moge spreken.

1. De liturgiewetenschap verschilt mijns inziens met de geschiedwetenschap op het terrein van de maatschappelijke inbedding van de vakbeoefening. Doordat de liturgiewetenschap, zoals bijna alle theologische subdisciplines, ook een praktische, beroepsvormende kant kent (zoals de studie medicijnen en rechten) gaat het (vermeende) proces van ont-disciplineren niet gepaard met een toenemende maatschappelijke marginalisering van het vak. Die marginalisering wordt bij historici zeer pijnlijk geproefd. De diagnose van weer Ankersmit is hard: twee citaten ter illustratie: "...de individuele, gemiddelde historicus heeft geen enkele reden te veronderstellen dat zijn jaren van noeste arbeid een duidelijk doel gediend hebben.." en: "*De geringe repercussies van dergelijke academische evenementen (bedoeld: congressen en themanummers van tijdschriften PP) moet de betrokkenen het gevoel geven dat het uiteindelijk toch om weinig meer ging dan om een collectief praten tegen een door derden uitgezochten boom*".¹⁰

Bij de kunstgeschiedenis is de situatie in dit opzicht nog schrijnender: de kunst lijkt te bloeien, de kunsthandel neemt een enorme vlucht, artotheken worden leeg geleend en gekocht, prestigieuze tentoonstellingen reizen de wereld over, maar de kunstgeschiedenis leidt daarnaast slechts een uiterst marginaal bestaan.

Dergelijke geluiden hoor ik aan liturgiewetenschappelijke, en ik ben zo vrij dit ook hier te verbreden naar de gehele theologische en godsdienstwetenschappelijke kant, niet of nauwelijks (bedoeld is: van binnenuit, dit overigens ook in contrast tot de marginalisering van het verschijnsel religie/geloof, en in contrast tot wat ik maar wetenschappelijke marginalisering van de theologie zal noemen (vgl. bv. geluiden van de RAWB)). Integendeel: de populair-wetenschappelijke en vakpublicaties zouden eerder een te groot beslag leggen op theologen en godsdienstwetenschappers; velen

⁹ Vgl. besprekingen van het *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 1988 verschenen in 1989 in *Tijdschrift voor liturgie* 73,3 (1989) 170-172, *Tijdschrift voor theologie* 29,4 (1989) 423.

¹⁰ Ankersmit, *art.cit.*, p. 141.

voelen zich ook bezwaard dat ze onder druk van de eisen die verantwoord wetenschappelijk multidisciplinair werken stelt, te weinig gehoor kunnen geven aan kerkelijke en maatschappelijke dienstverlening.¹¹

2. Menig liturgiewetenschapper is een relatief 'verscheurd' mens. Naast verregaand het pad op te zijn gegaan van grensverkeer en daardoor een beetje semioticus, kunsthistoricus, sociaalwetenschapper, zoals vroeger theoloog of pastoraaltheoloog, geworden te zijn, loochent hij/zij daarnaast, en schijnbaar zonder enig conflict met de multidisciplinaire werkwijze, niet zijn wortels in traditionele vakbeoefening. Toch lijkt het erop dat men tot nu toe trouw is gebleven aan de eerder gestelde definitie van multidisciplinair werken: het statuut van het vak, veranderd en vernieuwd en voortdurend in beweging, blijft overeind: men blijft zich, in welke vakgroep men ook zit, waar men ook buiten het theologische erf werkzaam is, afficheren als liturgiewetenschapper.

Belangrijk is hierbij wel aan te tekenen dat het meestal gaat om mensen die de verbreding van het vak door grensverkeer zelf mee hebben vorm gegeven. Te bezien valt wat er gebeurt als een nieuwe generatie de vlag overneemt, een generatie die werd opgeleid in een onderwijs- en onderzoekscurriculum dat niet in de laatste plaats werd bepaald door grensverkeer en door een keuze in één bepaalde multidisciplinaire richting.

3. Zeer belangrijk is in samenhang met boven genoemde punten de plaats van (systematische) theologie en spiritualiteit in de discipline. In de huidige ontwikkeling van de liturgiewetenschap blijkt hoe nu juist deze theologische component tekort komt (en ook dit aspect kan, als ik de geluiden goed beluister, uitgebreid worden naar een breder terrein van de theologie en godsdienstwetenschap). Op de genoemde bijeenkomst van de werkgemeenschap moest worden geconcludeerd dat juist op dit punt bijsturing op zijn plaats zou zijn. Hier zou -denk ik- ook een van de belangrijke aspecten om het statuut van het vak te handhaven gelegen zijn. Een nieuwe mede op de vruchten van grensverkeer gebaseerde theologie van de liturgie, of nieuwe studies op het terrein van de sacramententheologie zouden welkom zijn. Als ooit de roep om synthese en eigenheid luid gaat opklinken binnen de theologie en godsdienstwetenschap, dan ligt hier mijns inziens een belangrijke bouwsteen voor een oplossing.

4. Maar ook hier is weer een keerzijde van de medaille. Theologie als leemte en bindmiddel, maar ook als obex, hinderpaal voor de hier in algemene zin als positief ervaren ontwikkeling van grensverkeer en multidisciplinair werken. Het theologische 'affect', de theologische context, de kerkelijke beroepsmatige context bemoeilijken in belangrijke mate ook een echt over-en-weer in contacten met andere vakgebieden. De wereld van theologie en godsdienstwetenschap is mede daardoor een toch nog steeds

¹¹ Zie hiervoor de teneur in het artikel van Lukken genoemd in noot 8.

betrekkelijk gesloten wereld. Wat het aangaan en vruchtbaar maken van wetenschappelijk grensverkeer betreft, hebben wij weer een zekere achterstand op onze collega's uit bijvoorbeeld de geschiedwetenschap. Tot op zekere hoogte is het grensverkeer zeer beperkt en zeer eenzijdig; slechts zelden is er sprake van een-over-en-weer (enkele bijna klassieke segmenten van grensverkeer zoals bijbelse archeologie, semitische studies daargelaten). Toegesneden op het voorbeeld van de liturgiewetenschap, valt op hoe deze theologische subdiscipline opvallend weinig betrokken wordt in grensverkeer vanuit andere vakgebieden. In de geschiedwetenschap of antropologie schuift men vaak het liturgiewetenschappelijk werk terzijde, terwijl men daar toch in toenemende mate met 'onze thema's' bezig is.

Bij nader toezien blijkt er 'een dubbele verdenking' op het liturgiewetenschappelijk werk te rusten: men proeft of veronderstelt (en vaak terecht) een sterke kerkelijke binding of betrokkenheid die vaak als apologie geproefd kon worden, en daarmee nauw samenhangend een bijna exclusieve gerichtheid op het voorgeschreven (hoog)kerkelijke ritueel.¹²

Een van de argumenten om door te gaan op het ingeslagen pad van grensverkeer met de daaraan verbonden relativisering van de grenzen van de discipline en een zekere terughoudendheid bij het inbrengen van de theologische en kerkelijke component in onderdelen van de historische analyse, is er nu in gelegen om in onderzoekswerk, met partners 'van buiten' als kritische toetssteen, te laten zien dat men deze beide verdenkingen heeft afgeschud. Let wel: dit houdt geenszins in dat een theologische subdiscipline tot in doelstelling en opzet zich dient aan te passen aan de discipline(s) waarmee wordt samengewerkt en dat de theologische en/of kerkelijke component verontachtzaamd dient te worden. Zie daarvoor nogmaals mijn omschrijving van multidisciplinair werken. Wél houdt het in dat in het grensverkeer een geven en nemen mogelijk is, herkenbaar en toetsbaar op relevante onderdelen. Doorbreken van verkavelingen en parochialisering van (sub)disciplines is hier onontbeerlijk. In plaats van bezinning en zorg omtrent het toegenomen grensverkeer zou ik eerder een pleidooi willen houden voor meer en intensiever grensverkeer vanuit de theologie en godsdienstwetenschap. Wij hebben in vergelijking met andere wetenschapsgebieden een achterstand goed te maken. Het (hopelijk tijdelijk) defect van de theologische component, weegt mijns inziens ruim op tegen het effect van wetenschappelijk grensverkeer waarin de theologie en godsdienstwetenschap een volwaardige partner is / wordt.

5. Een volgende notitie betreft het gevaar om na een verbreding en vernieuwing van het vak een soort van nieuwe statische vakindeling en omschrijving

¹² Om dit mijns inziens belangrijke punt niet in de lucht te laten hangen geef ik hier enkele voorbeelden: J. Bossy, *The Mass as a social institution, 1200-1700*, in: *Past and present* no. 100 (1983) 29-61, bv. p. 30, p. 32 n.4, pp. 42ss.; R.W. Scribner, *Popular Culture and popular movements in Reformation Germany*, London 1987, pp. 18s. n. 10; p. 22 n. 21; p. 26 n. 35; pp. 28s. p. 39 n. 99! en de slotalinca op p. 47; de inleiding van Hobsbawm in: E. Hobsbawm / T. Ranger, *The invention of tradition*, Cambridge 1983, p. 4.

(gebaseerd op een vaste canon van grensverkeer) aan te nemen. Het hier gepresenteerde en voorgestane model van multidisciplinair werken impliceert openheid, dynamiek en het steeds relativeren van wetenschapsgrenzen. Deze principiële openheid geldt wederom zowel bronnen, thema's, methodes als vragen die er gesteld worden.

6. Een laatste notitie betreft nogmaals de **institutionele inkadering**. Doordenkend op het principe dat een wetenschappelijke discipline zich bij voorkeur niet definieert in termen van het onderzoeksobject maar in termen van een relevante groep onderzoekers, zou ik mijn betoog willen laten uitmonden in een pleidooi voor een **tweesporen-beleid** voor de liturgiewetenschap (en vandaaruit voor de gehele theologie en godsdienstwetenschap). Enerzijds aandacht voor eigen disciplinevormende en -bevestigende institutionele kaders (bv. een eigen onderzoeksgroep, werkgemeenschap of 'kamer'), anderzijds: multidisciplinaire (met een duidelijke ont-disciplinerende werking) kaders (hier kan gedacht worden aan netwerken, onderzoeksprogramma's, symposia e.d.). Die eerste kaders zijn er al volop en kunnen we beschermen en koesteren, de andere moeten we maken en / of opzoeken.

Ik woon sedert enkele jaren in de vestingstad Naarden en de geschiedenis van die stad maakt voor mij duidelijk dat a/ men eerder geneigd is om oude bestaande stellingen te handhaven en te blijven betrekken, dan om ze te verlaten en nieuwe stellingen te bouwen, en b/ het bouwen van nieuwe stellingen meer energie kost dan bestaande te bewaken. Als er dus uit deze dag een tactiekbespreking zou voortkomen en er prioriteiten gelegd moeten worden, moge mijn strategisch advies duidelijk zijn!

Amsterdam/Naarden mei 1990

Summary

This contribution was originally written as a lecture for a symposium of STEGON, the Foundation for research in the field of theology and religious studies. The theme of the symposium was: 'Challenges to theology' and it was concerned mainly with the increasing process of fragmentation and instrumentalization of research in the disciplines of theology and religious studies. The organization of the symposium was suggesting that in this context the autonomy of the theological discipline is at stake. The author puts this process in perspective and interprets it as a result of scientific border traffic and a multidisciplinary way of working. This border traffic can result in either 'de-disciplinization' or the creation of a (new) discipline. This position in the discussion is elaborated in two ways.

First there is the perspective from the discipline of history. There too the process of increasing border traffic between different disciplines and the process of the vanishing disciplinary boundaries are dominant. Changes in sources, in questions, and in methods are closely connected here and have led to various ways of multidisciplinary research.

A very important point of evaluation is the question of 'de-disciplinization' of this process of scientific border traffic and the multidisciplinary way of working. In the case of history, the question is whether the discipline is split up and the coherence removed, or on the contrary a positive process takes place in which the discipline can be renewed and can be liberated from old frameworks.

Here, apart from substantial scientific elements, the author focuses on the institutional aspect: the contexts, places, organizations in which the researchers are working.

Secondly, the problem of scientific border traffic and the connected aspect of desintegration of a discipline is concentrated in the study of liturgy. In the Dutch situation it is clear that in some important institutional contexts the autonomous position of the discipline is at stake. Here increasing border traffic also plays an important role. In the Dutch study of liturgy there is a well organized and structured process of scientific border traffic. The traditional boundaries of the discipline are put into perspective through multidisciplinary research, regarding themes and object on the one hand, and methods on the other. The researchers themselves find this stimulating and positive, and they do not fear for a fundamental desintegration of the study of liturgy as an autonomous discipline, or even a *disciplina principalis*.

Nevertheless, there are signals from outside that this process of renewal and contacts with other disciplines provides arguments for subdividing the discipline.

The contribution ends with some remarks on the social position and the relevance of the study of liturgy, on the individual position of the researcher when he/she is working in a multidisciplinary way, on the place and role of spirituality and (systematic) theology in the (sub)discipline (they can be both binding agent and obstacle for scientific border traffic), and on the danger for a new fixed canon of border traffic in the study of liturgy. Here the author emphasizes the principle of openness in

research, openness regarding sources, themes and methods. In this context the important role of institutional contexts is again underscored. As a result of these observations the strategy for the study of liturgy in the Dutch situation is viewed as twofold: on the one hand attention to the existing fora and structures, and on the other hand attention to new multidisciplinary structures which sometimes have the character of 'de-disciplinization'.

Personalia

Dr P.G.J. Post (1953) is hoofd van de afdeling volkskunde van het P.J. Meertens-Instituut, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam.
Adres: Anna Paulownalaan 5, 1412 AK Naarden.

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry should be supported by a valid receipt or invoice. The second part outlines the procedures for handling discrepancies and errors, including the steps to be taken when a mistake is identified. The final section provides a summary of the key points and offers advice on how to prevent future errors.